

מרחב, אדמה, בית: על התנרמלותו של "שיח חדש"

יהודה שנהב

היכן מתקיים היום בישראל דיון ציבורי בנושאים של מרחב, אדמה ובית? אתר סימפטומטי לקיומו של דיון כזה הוא מוסף הנדל"ן בעיתונות היומית. מוסף זה יכול לשמש דוגמה ומשל לעיצובו של "שיח חדש", שמתמקם ומתעצם באתרים המופקעים בדרך כלל מרשותם של חוקרי תרבות: "אושרה תוכנית אב חדשה לכפר שמריהו"; "בוטלה תוכנית של משרד השיכון למכון טיהור לשפכי מודיעין"; "נקבעה תוכנית מתאר לדרום"; "אושרה הפשרת 900 דונם של אדמה חקלאית". בשיח זה משתתפים שמאי מקרקעין, קבלנים, כלכלנים, עורכי דין, משרדי תיווך, מתכנני ערים, מומחים לאיכות הסביבה ופקידים של מינהל המקרקעין והקרן הקיימת לישראל.

מה הופך שיח זה ל"חדש", ומדוע צמיחתו המואצת צריכה לאתגר חוקרי תרבות? בעבר, במסגרת הפרקטיקה הלאומית הגלויה, יכולנו למצוא שיח מרחבי-קרקעי שהתנהל תוך שימוש במושגים מפורשים כמו "גאולת האדמה", "ייהוד הגליל", "ביצור הגבול", "יישוב הספר" ו"פיזור האוכלוסין". הקרקע, הטריטוריה, היתה מרכיב מרכזי בדמיון הלאומיות היהודית, בדומה לתפקודה במאבקים לאומיים אחרים. באתוס הלאומי הציוני, הקרקע לא נשאה רק ערך אינסטרומנטלי-פוליטי אלא גם ערך רוחני וסימבולי, כפי שמראות השירה והכתיבה הלאומית התוססת על אדמה ומולדת של א.ד. גורדון, אברהם שלונסקי או אלכסנדר פן (למשל, "אדמה אדמתי, רחומה עד מותי... ארשתיך לי בדם... של פן). היהודים שבינינו עשויים להיזכר באותה קופסה כחולה, שעברה מיד ליד בימי שישי בבית הספר, גם לשם איסוף תרומות לקרן הקיימת אבל גם — ובעיקר — לצורך פיתוח הזדהות עם משימתה הלאומית של הקרן. פרקטיקות אלה של התייחסות לקרקע שימשו בחברה היהודית גם כמנגנוני גיוס וגם כמסמנים מובהקים של הדיון: מיקומו, עוצמתו ומגבלותיו. השיח הלאומי סימן את עצמו, וגיבש תוך כדי כך את זהותו, את בניין האומה ואת כלי הממשל והשליטה על המרחב.

בעשורים האחרונים — בעיקר מאז שנות השמונים — השתנו מוקדי השיח, כמו גם כלליו והדוברים המרכזיים שלו. ענף הנדל"ן תפח והתפשט, ואת יוסף ויץ — רוכש אדמות נמרץ וקול דובר מוסמך לענייני התיישבות — החליפו קרקעות. הקרקע נהפכה מאדמת מולדת לנדל"ן, בבחינת קרקע כשלעצמה (לפחות לכאורה). אפילו צאצאיו

של יצחק טבנקין בקיבוץ המאוחד הפסיקו לדבר במונחים של גאולת אדמה והחלו לאמץ טרמינולוגיה מסחרית. בדיון הציבורי בישראל השתרש הביטוי "קיבוצי הנדל"ן", כינוי לקיבוצי מרכז הארץ (למשל, רמת רחל או שפיים) שהתעשרו בן-לילה כתוצאה משינוי ייעודן של האדמות החקלאיות. הדיון בקרקע עבר דה-מיסטיפיקציה ונהפך לנחלתן של קבוצות אזרחיות טכנוקרטיות, שפועלות בשדה סמנטי משוחרר מן המשמעויות הלאומיות המסורתיות. על שינוי זה היה אפשר לומר, כי אם "מולדת" היתה נהפכת ל"קרקע" (ו"אוכלוסייה" — ל"בני אדם"), רבות מן הפרות הקדושות של העולם המודרני היו נשחטות.

מן הטענה, שהשיח עבר "דה-מיסטיפיקציה" ו"אזרח", אין כדי להסיק שהציונות חדלה להיאבק על הקרקע או נכשלה במאבק זה. בדיוק להיפך: מדינת ישראל (ועמה, היישות המיתית המכונה ה"עם היהודי") מחזיקה היום בקרקע בהיקפים חסרי תקדים בכל שנות מאבקה של הציונות על "ארץ-ישראל". הפרקטיקות הצבאיות של ישראל עדיין קובעות את היקף הקרקע שעוברת לידיים יהודיות, כמו גם את חשיבותה האסטרטגית ואת תוואיה. כתב החרטומים החברתי, שמסמן שטחי אדמה במונחים של A, B, או C — תוך יצירת מבוכים מרחביים ורציפות טריטוריאלית ליהודים בלבד — הוא דוגמה מובהקת לכך. אולם, במקביל לכיבוש הקרקע על ידי המדינה, הדיון הטריטוריאלי האידיאולוגי הישיר זרוע כעת מחלוקות, והוא נהפך לנחלתן של קבוצות פוליטיות מגויסות ומסומנות היטב. לפיכך, גם גבולותיו הגלויים של הדיון האידיאולוגי הצטמצמו באופן משמעותי. הפן הגלוי של הדיון מונח בעיקר בוויכוח על עתיד השטחים ("עקירת יישובים קורעת את העם", כפי שקובע באחרונה שלט חוצות מצוי); בשיח המיליטריסטי (חשיבותה או אי-חשיבותה של "רצועת הביטחון" בלבנון); ובשיח הארכיאולוגי הקושר בין אדמה לבין היסטוריה וזיכרון. אזרחו (לכאורה) של השיח על הקרקע, והעברתו אל אתרים חדשים ("מנורמלים") המנוהלים על ידי מומחים בעלי "הכשרה מקצועית", אינם מצביעים על פיחות במעמדה של האדמה. להיפך: הם מצביעים על חוזקה של פרקטיקת ההשתלטות היהודית על הקרקע, ועל התמסדותה, תוך פחות מקביל באתוס ובפתוס של בניין האומה המלווים פרקטיקה זו.

אחד המסמנים הבולטים לנרמולו של השיח הוא אריגתו בתוך שפה כלכלית תקנית: "קנייה ומכירה", "מיתון שקט", "ירידה חדה בעסקות הנדל"ן", "עלייה במחיר המלט". זוהי שפה ניאורליברלית, פסבדו-דמוקרטית, המבוססת על לוגיקה מובהקת של שוק, זכות קניין, תחרות וחופש בחירה. אחד המאפיינים העיקריים של הדיון הוא העברתו מן הזירה הפוליטית אל זירת הטובין — זירה היוצרת מראית עין של קונים ומוכרים ניטרלים, המבקשים לעשות אופטימיזציה למשאבים (שהם תוצאות מוגמרות) בעידן של "קץ אידיאולוגיה". שפת הנדל"ן נתפסת כשפה אוניברסלית גם משום שהיא מאפשרת דה-ישראליות של הדיון המרחבי. דיון ב"מקום" שאין לו מקום. דיון שהיה יכול להתקיים באותו אופן גם בשכונות המסופחות לאזורים האורבניים (suburbs) בצפון אמריקה. קוראי מוספי הנדל"ן מבחינים

בוודאי בכך, שבכל שבוע מוצע תיאור של אתר גלובלי חדש (כמו בית קיץ בדאבוס, או חווילה בפרובנס); תיאור, המובא כחלק מעולם הדימויים המעצב של הבורגנות הישראלית החדשה.

השיח הניאו-ליברלי, וההיגיון הלא-פוליטי שהוא כופה על הדיון המרחבי, מקבלים חיזוק נוסף מוויכוחים (פסבדו) אידיאולוגיים המתקיימים בזירה הציבורית. למשל, הוויכוח על מה שמכונה "כביש חוצה ישראל" מתקיים בין בעלי אינטרסים, לכאורה מנוגדים. התומכים בסלילת הכביש מעידים על כדאיותו הכלכלית והחברתית של הפרויקט. הם מסתמכים על ממצאי מחלקת המחקר של בנק ישראל, שלפיהם שווי הנזק מדחיית ביצוע הפרויקט נאמד ב-750 מיליון שקל בשנה ומצביעים על תרומתו של הכביש להעלאת רמת החיים, להגדלת התעסוקה ולקירוב המרכז אל הפריפריה. המתנגדים לפרויקט, למשל הארגונים הירוקים (כדוגמת חיים-וסביבה), מתריעים על אי-התאמתו של הכביש למגמות התכנון הארצי או על פגיעתו באיכות הסביבה. גם התומכים וגם המתנגדים מחזקים את ההיגיון הלא-פוליטי של השיח, ומלבינים את עוברת היותו שיח פנים-יהודי ופנים-מעמדי. אלה גם אלה מנמקים את עמדותיהם בהיגיון כלכלי, ולחלופין, בהיגיון אקולוגי – שניהם עקרים מפוליטיקה. זאת ועוד, בעוד שהשפה הכלכלית והשפה האקולוגית מוצגות כאלטרנטיביות, הן למעשה משלימות זו את זו כעוגנים מרכזיים של הדיון הניאו-ליברלי. אירונית ומלמדת היא העובדה שבשלב מסוים במאבק על הכביש, חלו חילופי תפקידים בין הארגונים הירוקים לבין הנהלת הפרויקט. זו האחרונה החלה לעסוק באופן אינטנסיבי בפרסום המאמצים שהיא משקיעה בשמירת הטבע, בעוד שהירוקים מיעטו לעסוק בנושא האקולוגי והחלו להדגיש את חוסר ההיגיון הכלכלי של הכביש. לא רק ששתי שפות חלופיות אלה מעקרות את הפוליטיקה באופנים דומים; הן גם יוצרות את האשליה, כי הן מתבססות על טוב כללי המשותף במידה שווה לכל האזרחים. אשליה זו מטשטשת את תהליכי הריבוד האתני והלאומי ומעלימה את ה"נוכחים-נפקדים", שהפקעת השטחים וסלילת הכביש מייצרות. החברה להגנת הטבע משקפת היטב תהליכי הלבנה אלה. באמצעות שפה ניאו-ליברלית, הנגזרת משיח אירופי על טבע, נוף ואקולוגיה (גרינפיס), היא מנהלת פוליטיקת קרקעות אינטנסיבית. ה"טבע" משמש כמטאפורה מעדנת לקרקע, לשטחים, ואפילו לאנשים (למשל, לערבים תושבי ה"כפרים הלא-מוכרים").

מנגנון שוק הנדל"ן, יש לציין, היה מאז ומתמיד פיקציה, אשר ביצירתה השתתפו מוסדות המדינה, בעלי הון וטכנוקרטים המחזיקים בהגיון מקצועני. לשוק הנדל"ן מיתוסות אדמות, שהן "פירות" ההשקעה בפרויקטים צבאיים של ממשלות ישראל השונות. קרקעות הפלסטינים אזרחי ישראל הן במעמד של "מוכרים בלבד". שוק הנדל"ן אינו נגיש לחסרי הממון או לבעלי ממון שאינם בעלי "סימפטיה מוכחת" למדינה היהודית, ויישובים קהילתיים יהודיים סוגרים את שעריהם בפני פלסטינים, או נשים חד-הוריות. פרקטיקות מפלולת אלה מתאפשרות באמצעות "מועצות אזרחיות" או גופים על-מדינתיים כמו הסוכנות היהודית (ייהוד המרחב). ואולם, חלקן מוסוות עתה בתוך שדה טכנוקרטי, אשר עם מכשולותיו

נדרשים להתמודד הארגונים הנאבקים נגד הפקעת אדמות (כמו ועד הכפרים הלא-מוכרים או הוועד נגד הפקעת אדמות).

בשיח האינטלקטואלי הנוכחי בישראל עולה הטענה, כי מעמד המדינה נחלש — הן בשל תהליכים גלובליים, והן בשל התחזקותה של החברה האזרחית והתנתקותה ממוסדות המדינה. המחזיקים בעמדה זו נוהגים להצביע על השיח הניאורליברלי כבסיס לקיומה של החברה האזרחית, וכתחליף להיגיון הלאומי או להיגיון של החברה המגויסת. טענה זו להיחלשות המדינה נשענת על שתי הנחות יסוד בעייתיות. האחת, שמתקיים משחק סכום אפס בין המדינה לבין החברה האזרחית: משעה שמתקיים אֶזרוח של פרקטיקות מדינתיות, החברה האזרחית מתחזקת והמדינה נחלשת. ההנחה השנייה גורסת שלחברה האזרחית יש פוטנציאל משחרר, בניגוד לכוח המדכא של המדינה. שתי הנחות אלה עומדות בסתירה לדיון שהצגתי כאן. ראשית, משום שהחברה האזרחית, המעוגנת במנגנוני שוק נעדרי מוסר חברתי, היא כוח מדכא לא פחות מן המדינה. האפשרות להשיג קונסנזוס ואמצעים דמוקרטיים הולכת וקטנה, ככל שעוצמתו וריכוזו של ההון הולכים וגדלים. שנית, משום שריבויים של "אתרים אזרחיים", שבהם ה"שיח החדש" מוצא את ביטויו (ואשר מכוננים על ידיו) אינו מצביע על ירידת כוחה של המדינה. הוא רק מאפשר לפוליטיקת הקרקעות הכוללת ולתרבותה "להצטנע", להיעלם במעוזים טכנוקרטיים של ועדות, חוזים ומכרזים. המעבר למעוזים אלה משקף אמנם ירידה באתוס האידיאולוגי, אולם אינו מייצג בהכרח היחלשות של המוסדות המרכזיים המנהלים את פוליטיקת הקרקעות, כמו מינהל מקרקעי ישראל, הקרן הקיימת לישראל, הסוכנות היהודית או הצבא. כלומר, כוחה של המדינה לייצר הסכמה להחלטותיה אינו בהכרח קטן. לשם דוגמה: מינהל מקרקעי ישראל מחזיק כיום בכ־91 אחוז מתוך 20 מיליון הדונם שבתחום הקו הירוק. הקרן הקיימת לישראל מאיישת 9 מתוך 19 החברים במועצת מקרקעי ישראל. כלומר, במקביל לדה-מיסטיפיקציה של האתוס, אנו עדים למיסטיפיקציה של הפוליטי ולחזוקתו על ידי יצירת שיח טכנוקרטי, השואף לדגל מעל לתרבותי ולפוליטי.

מאפיין בולט נוסף של ה"שיח (המרחבי) החדש" הוא האפיסטמולוגיה המהותנית, שבה הוא מעוגן. שטח, גבול, שיכון, קרקע נתפסים כמהויות של ממש, ותפיסה זו גובעת מתכונותיהם הפיסיות ואף מעצם קיומם של אלה, או מתוך העמדה הטלאולוגית (לוגיקת הצורך והתכלית) שבתוכה הם מעוגנים. מאפיין זה בולט, למשל, בדיון האדריכלי המכונן מתוך פרדיגמות תכנוניות, והמכוון ליעדים אסתטיים ופונקציונליים. דיון זה רואה בשפת המרחב, בהגיונו וב"תוצריו", אובייקטים נעדרים היסטוריה ואידיאולוגיה. כך למשל, הדיון בשיכון מתעצב סביב השאלה אם השיכון אסתטי, או ממלא את תפקידו. אולם, הדיון אינו מקבל משמעות תרבותית ופוליטית. למשל, מהו תפקידה של הארכיטקטורה בשליטת המדינה על אזרחיה? מה תפקידה של האסתטיקה, שנולדה על שולחנות השרטוט, ביצירתן של קהילות סדרתיות? או מה תפקידו של השיכון בעיצוב הריבונות של המדינה כלפי אזרחיה? גם השיח הכלכלי וגם השיח האדריכלי משתמשים באופן בלתי ביקורתי בקטגוריות

"עובדתיות", או בעוגנים דיסקורסיביים כמו: "תוכנית אב", "הפשרת קרקעות", "בעלי קרקעות", "תוכנית מתאר", או "ועדה מקומית". אלה הם מושגים בלתי רפלקסיביים, שנהפכים ל"קופסאות שחורות" המסתירות מחלוקות ומייצרות מראית עין של דיון רציונלי. "קופסאות שחורות" אלה יש לפענח ולהעמיד לדיון תרבותי, לפני שייסגרו וייאטמו סופית. למשל, בשם איזה "אב" נקבעת "תוכנית אב"? מאיזה מקפא חברתי "מופשרות" קרקעות? כיצד נקבעת בעלות על קרקע? מה ההבדל בין קרקע לבין אדמה?

חומרי ה"שיח החדש" — שפת הנדל"ן, מפות, חוזי חכירה — זועקים לקריאה סמיוטית, פוליטית, אטימולוגית וארכיאולוגית. דווקא השעמום שדיון כזה מפיל על חוקרי תרבות, כמו גם מורכבותו הטכנית של השיח, הם האינדיקציה לפעולה של טשטוש הפוטנציאל התרבותי והפוליטי המצוי בחומרים אלה. בדיוק בשל כך מעטים הם חוקרי התרבות אשר מציעים ניתוח כזה, והרוב ממשיך להתמקד בתחומי התרבות והפוליטיקה ה"מסורתיים": אמנות, ספרות, מגדר או אתניות.

מטרתו של גיליון זה היא לפתוח את הדיון התרבותי ולהחזיר את הגבול, השיכון, האדמה, הוועדה, המועצה, המקום, התוכנית והתכנון, המלט והסלעים אל חוקרי התרבות — הסוציולוגים, ההיסטוריונים והפילוסופים. הוא בא לקדם את פתיחת "הקופסאות השחורות", ולשחרר את הדיון מן הלוגיקה הטלאולוגית והאפוליטית שלו. יותר מכך: הוא מבקש להפוך את המרחב למקום מְדַבֵּר, ולא לשוב ולהציגו כתוצאה מוגמרת שותקת.

לעתים נטענת הטענה שהעיסוק בתרבות מסיח את הדעת מן הכלכלה הפוליטית, או מן המבנה המעמדי של המציאות החברתית. מאבק הקרקעות והדירור הציבורי, שהובל על ידי ארגונים חברתיים שונים, מדגים את ההיפך: שכלכלה פוליטית, צדק חברתי ופרשנות תרבותית מזינים זה את זה. המאבק החל ב-1996, בשני ערוצים מקבילים. האחד נועד לעצור את הפרטת שיכוני הדירור הציבורי ומניעת העברתם לבעלות של קבלנים פרטיים. ארגונים אלה (בראשם, הקשת הדמוקרטית המזרחית; קול-בשכונות; עמותת סנגור קהילתי; צ"ח, צל"ש, ואחר כך גם האגודה לזכויות האזרח) פעלו לחוקק חוק דירור ציבורי שיאפשר לדיירים קנייה מוזלת של הדירות, וכך יצמצם במקצת את פערי ההון (בעיקר בין מזרחים לאשכנזים) בחברה הישראלית. ערוץ הפעילות המקביל של הארגונים החברתיים היה ניסיון לעצור העברה סיטונית של קרקעות ("הפשרה"), אשר הוגדרו כ"חקלאיות", לשימושי נדל"ן של קיבוצים ומושבים. בשני המהלכים — השיכון והקרקעות — פעילי הארגונים פירקו מושגים תרבותיים והזרו את משמעותם. למשל, המושגים "בנים ממשכיכים" או "הפשרת קרקעות", שבאמצעותם הוצדקה העברת הקרקעות להתיישבות החקלאית, אומצו על ידי הפעילים לצורך יצירת אנלוגיה גם במאבק על השיכון הציבורי. הם השתמשו בשיח הציוני ההגמוני כב"ארגז כלים רטורי" (rhetorical tool box), ובאמצעותו ניסו לפרק את מבנה השיח ולאחר את הקבוצות המזדרות ממנו. פירוק תרבותי זה הכניס את הארגונים החברתיים למלכוד, שכן במקביל לפירוק השיח ההגמוני — הם גם חיזקו אותו. אולם, אין ספק שללא פירוק זה, לא היה מאבקם כה אפקטיבי.

פעילות חברתית זו מלמדת על מגמה חשובה נוספת: דמוקרטיזציה של העבודה התרבותית וטשטוש הגבולות המסורתיים בין ניתוח אקדמי לבין "עבודת שטח", בין תיאוריה לבין פרקטיקה חברתית. כמו בפרקטיקה החברתית, המחפשת ליצור את הלא-קיים אך האולי-אפשרי, גם העבודה הביקורתית של חוקרי התרבות מתמקמת בתווך זה שבין ה"מצוי" לבין ה"אפשרי". משחק עדין זה — בין הנוכח לבין המושקק, בין האמפירי לאידיאלי — מאפשר הפרכתם של סיפורים טלאולוגיים: לאומיים, כלכליים, או אדריכליים. אם נשתמש בניסוחו של ישעיהו ברלין, הוא מאפשר לאתגר את המולך הטורף של הכורח ההיסטורי (ארבע מסות על חירות, רשפים, תל-אביב, 1987). על מתח זה, בין המצוי לבין האפשרי, כותב רוברט מוסיל, בספרו הנפלא האיש בלא תכונות (שוקן, תל-אביב, 1989):

המבקש להיכנס בלא תקלה בדלתות פתוחות, חייב להביא בחשבון שיש להן מסגרות מוצקות. עיקרון זה... אינו אלא אחת מדרישותיו של חוש המציאות. אך אם יש חוש מציאות, ואיש לא יפקפק בזכות קיומו, מן הדין שיהא בנמצא דבר-מה הקרוי חוש אפשרות... חוש האפשרות ניתן אפוא להגדירו ככושר לחשוב דברים שגם הם יכלו להיות, ולא להחשיב את המצוי יותר ממה שאינו מצוי. כשרון יצירתי זה עשוי, מסתבר, להיות בעל תוצאות מעניינות; ולמרבית הצער, יש והוא גורם שדבר אשר בני אדם מעריצים אותו, ייראה כפסול, ודבר שהם אוסרים ייראה כמותר... (שם, 28).

פיתוח "חוש האפשרי" הוא כלי מתודולוגי המסייע לאתר צמתים היסטוריים ותרבותיים, שבהם יש קריסה של האפשרי אל תוך הריאלי, או של הריאלי אל תוך האפשרי; נקודות של "רגע לפני מיסודה של תופעה". כך למשל, הוויכוח בין מצדדי השיכון הציבורי לבין מתנגדיו מעלה את העובדה שהיו בנמצא אופציות נוספות — למשל, הרעיון של אגודות שיתופיות — אשר הדיון לא הביא בחשבון. הרחבת חוש האפשרי, גם ככלי מתודולוגי וגם כאסטרטגיה פוליטית, פותחת את הדלת להעלאת אופציות חדשות ולחיבור בין לאומיות לבין אתניות, מגדר, מעמד ותרבות. חלק מאפשרויות אלה מתבטאות באופנים שונים בשבעה מאמרים ובשש מסות המתפרסמים בגיליון הנושא.

* * *

אדריאנה קמפ מנכיחה את הגבול כמוצר תרבותי ומדגימה כיצד חשבו ודיברו גבולות בישראל בשתי תקופות: שנות החמישים ושנות התשעים. ניתוח מעביר את הגבול מן ההיגיון הליניארי ומן השדה הגיאוגרפי אל השדה הסימבולי, ומציע שוליים רחבים היוצרים שניות ודו-משמעיות בדמיון הגבול בתודעה הקולקטיבית. קמפ מראה, כי בשנות החמישים התקיימה אי-הלימה בין המרחב הפוליטי של המדינה לבין המרחב התרבותי של האומה. בעוד שהשפה הטריטוריאלית ניסתה לביית את המרחב ולהפוך אותו לטריטוריה פוליטית ריבונית ומתוחמת, השפה המרחבית רוקנה את הגבול ממשמעותו

הפוליטית. בשנות התשעים, טוענת קמפ, התקיימה סתירה בין ביצור הגבול (שפת ההפרדה) לבין מרחב חסר גבולות ("מזרח תיכון חדש"). הניתוח המשווה מאפשר להשתחרר מן ההטיה ההיסטוריוגרפית, המזהה בטעות את 1967 כקו פרשת המים של הדיון המרחבי הישראלי.

מאמרם של נטע זיו ורון שמיר מצביע על הופעתה של פוליטיקה חדשה, כזו המבוססת על ארגוני מומחים וקואליציות אדי-הוק (להבדיל מפוליטיקה המבוססת על מפלגות, גיוס המונים ושכנוע אידיאולוגי) במאבק נגד אפליה בקרקעות. זיו ושמיר בוחנים מקרה מבחן אחד: המאבק נגד הניסיון הגזעני למנוע מפלסטינים אזרחי ישראל להתגורר ביישוב הקהילתי קציר שבאזור ואדי עארה. הם משווים בין שתי אסטרטגיות משפטניות שונות: האחת מיוצגת בעתירתה של האגודה לזכויות האזרח בשמה של משפחת קעדאן, אשר בקשתה להצטרף ליישוב נדחתה עקב היותה ערבית ("בין קציר לירושלים"); השנייה מיוצגת במקרה של משפחת מחאמיד, אשר רכשה קרקע בקציר באמצעותו של "שליח מסחרי" יהודי ("בין קציר לחדרה"). ההשוואה בין שתי האסטרטגיות, ובין שני ההליכים המשפטיים ותוצאותיהם, מלמדת על המרכיב החתרני העשוי להימצא בשוק הקרקעות, ומציגה את האפשרות של חיפוש הפוליטיקה באתרים בלתי מסורתיים. הניתוח משמש את זיו ושמיר כפריזמה לבחינת מעמד המשטנה, בחברה הישראלית, של הפרטי אל מול הציבורי ושל המדינה אל מול המעמד הבינוני, כמו גם של המשפט והפוליטיקה.

אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר, לעומתם, עוסקים בפוליטיקה הלאומית המסורתית. תוך חיבור בין הגיאוגרפיה החברתית לבין המשפט, הם סוקרים את הפרמטרים, שבתוכם מתכוננת המציאות המתוארת בידי זיו ושמיר. חיבורם משרטט את האסטרטגיות הפוליטיות, המרחביות והמשפטיות המגוונות, שבאמצעותן הועברו קרקעות מידיים ערביות לידי ה"עם היהודי". הם מתמקדים במה שהם מכנים "משטר המקרקעין הישראלי", ומשרטטים שני מהלכים עיקריים שעיצבו את מערכת המרחב-קרקע במעבר מן השיח הלאומי הגלוי אל השיח הנדל"ני: האחד, פרויקט הייחוד של המרחב, אשר ייצר את דפוסי הריבוד והאפליה בין קבוצת ה"מייסדים" לבין קבוצת ה"ילידים" הפלסטינים וקבוצת ה"מהגרים" המזרחים; האחר, פרויקט של "הפרטה" חלקית ונדל"ניזציה של הקרקע, אשר מתרחש בימים אלה ומחזק את התהליכים ההיסטוריים. הקשר בין עוצמה לאדמה הוא, לטענתם של יפתחאל וקדר, ביטוי מובהק להיותה של ישראל חברה אתנוקרטית, לא-דמוקרטית, המייצרת סתירות שלהן השלכות לאומיות, אזרחיות ומעמדיות.

דני רבינוביץ מתאר הסדר משפטי-תרבותי שהתקיים בחברה היהודית בפלסטין מאז שנות השלושים, והתבסס על הקמת שיכונים עירוניים קואופרטיביים, תוך הענקת זכות קניין לדייריהן. המאמר סוקר את הופעתן של האגודות השיתופיות בערים הבורגניות, ומנסה לבחון את השאלה מדוע הופעלה פרקטיקה זו באופן סלקטיבי, ובעיקר – מדוע "נעלמה" מטווח אפשרויות השיכון, כשהגיעו המהגרים מארצות האיסלאם, בשנות החמישים. האלטרנטיבה של רבינוביץ מציע מאפשרת להרחיב את משרעת האפשרויות התרבותיות והחברתיות של

השיח. בהצביעו על המקורות הקולוניאליים של האגודות השיתופיות, כווריאציה של פקודת האגודות השיתופיות של החוק הבריטי, רבינוביץ שופך אור חדש על הדיון ההיסטוריוגרפי בחברה הישראלית, זה המעוגן בדיכטומיה של מ"ישוב" ל"מדינה".

יוסי יונה ויצחק ספורטא מציגים שלושה מקרי מבחן: יישובים יהודיים המוגדרים כחקלאיים (מה שמכונה ה"התיישבות העובדת"), דיירי הדיור הציבורי (רובם מזרחים) ויישובים בדוויים בנגב, ומנתחים את הקשרים המורכבים בין פרקטיקות לאומיות, אתניות וריבודיות בתחום של קרקעות ודיור. המאמר מתמקד בעיקר בהפכפכות השימוש בשיח הרפובליקני, ובמלכודים השונים ששיח זה מייצר בעבור קבוצות חברתיות מגוונות. בולט בניתוח הוא האופן שבו משתמשים המזרחים, אשר נפגעו בעבר מן השיח הצינוני ההגמוני, בשיח זה ככלי רטורי, והאופן שבו הם מחזקים (באמצעות השימוש בשיח זה עצמו) את טענותיהם של החקלאים היהודים ומחלישים את הארגונים הבדוויים בדרום. יונה וספורטא מציעים להמיר שיח זה (אשר מוצג בטעות כמשרת את ה"טוב הכללי") בשיח המכליל של רבות-תרבותיות, ופורשים מערך עקרונות לדיון דמוקרטי, אוניברסלי ורלוונטי יותר.

רחל קלוש ויוברט ולריון עוסקים בשיכון הציבורי כמרכיב מרכזי בדמיון הזהות התרבותית והחברתית של קהילות הדיירים שלו. כמו קמפ, גם הם מצביעים על ראפינקציה תיאורטית, הנובעת מן ההפרדה המסורתית בין בניית המדינה (גבולות, שיכונים) לבין בניין האומה (זהות). בעוד שהגבולות והשיכונים נתפסים כחומרה של הלאומיות, הזהות נתפסת כתוכנה שלה. קלוש ולריון מצביעים על מכלי השיכון כפרקטיקה הגמונית, המעצבת את ריבונותה של המדינה כלפי אזרחיה. המאמר מצביע במיוחד על קהילת האדריכלים, אשר הפכה בני אדם לאובייקטים של עיצוב ותכנון, וחושף את ההבניה הפוליטית, החברתית והתרבותית של מה שהכותבים מכנים — בעקבות לה קורבוזיה — "מכונות המחיה" של הפריפריה.

חנן חבר בוחן ארבע דוגמאות של כתיבה ספרותית, פרי עטם של יוצרים מזרחים: יצחק בר-משה, סמי מיכאל, יצחק גורמזאנו-גורן ושמעון בלס; ובוחן את אופן התייחסותם למרחב, בדיאלוג שהם מנהלים עם התרבות הישראלית. חבר מתמקד בסיפורי הגירה ומסמן את המסלולים המרחביים האפשריים בכתיבתם של סופרים אלה. הניתוח מצביע על העדרה של החצייה המקובלת של הים, חצייה סימבולית ונורמטיבית הגזורה מן הנרטיב ההגמוני של הספרות והתרבות העברית הצינונית. חתרנותם של הסיפורים "נעדרי הים" נובעת מביטול ייחודיותה של הטריטוריה הצינונית האוטופית, ומפירוק המושג "הגירה" מתכנון המסורתיים. בעוד שהמהגר האירופי מגיע אל מקום מדומיין ריק מאדם, הרי המהגר המזרחי זו מטריטוריה דומה אחת לטריטוריה דומה אחרת — בתוך רצף טריטוריאלי. זוהי תנועה מתמדת ורציפה, והיא ההופכת את המקום לגדוש סתירות, למקום הטרוטופי.

אל המאמרים מיתוספות מסות קצרות, המאורגנות סביב מיצגי תרבות — אתרים, ספרים או גופי ידע. הטיבת המסות היא תוספת חדשה לכתב העת, שתופיע מעתה בכל גיליון, בין אם תתרכז סביב נושא מוגדר או תעסוק במגוון של נושאים.

צבי אפרת פותח את חטיבת המסות בניתוח הדקדוק הפנימי של "תוכנית האב" של מדינת ישראל, אשר ביטאה בשנות החמישים חזון של הנדסה לאומית לעיצוב הריבונות הממלכתית. יובל פורטוגלי מצעיד את הקורא דרך שלושה מופעים בגיאוגרפיה של האדם, החל מן החשיבה הניוטוניאנית-מודרניסטית של שנות החמישים דרך הגיאוגרפיה המרקסיסטית, ועד לשלב הפירוק הפוסטמודרני של סוף המאה. ראיף זרייק לוקח אותנו אל מסע אישי בין שני חלקים, האחד מן הגליל לירושלים והשני מירושלים חזרה. המוטיב המרכזי בניתוח הוא מעמדו המשתנה של המרחב, ויצירתה המחודשת של תודעת הרצף הטריטוריאלי בדרך חזרה כתוצאה מן המפגש שלו עם העיר והלאומיות בירושלים. אלונה נצץ-שיפטן מתארת את הלכנתם של כאלף בתי באוהאוס בתל-אביב של שנות התשעים, ומשתמשת באירוע אדריכלי זה על מנת לנתח את הפרקטיקות ההיסטוריוגרפיות והפוליטיות שאפשרו מהלך זה כמו גם הפרשנות שלו בתודעה הישראלית. חיים בראשית מציג גניאולוגיה של שלוש שכבות – ג'בלייה/גבעת עלייה/ג'בלייה, כדי להשתמש בה כמשל לתולדות הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אילן גור-זאב חותם את חטיבת המסות של גיליון הנושא בהזרת המשמעות של מגרל האוניברסיטה בחיפה, ובאמצעות הזרה זו מנסה להרכיב את מערכת היחסים הסבוכה בין הידע, הכוח והפרויקט הלאומי.

אל מסות ומאמרים אלה מיתוספים שני תיקי עבודות: האחד שהוכן על ידי מאיר ויגודר ומציג באמצעות מצלמתו (וגם תודעתו) של רודי ויסנשטיין את "העלייה לקרקע" של קיבוץ חניתה ואת התהליך החרושתני של בניית שיכונים בשנות החמישים והשישים על ידי חברת רסקו. השני של שלמה וזאנה הוא תיק עבודה המייצג שני עשורים של מאבק תרבותי וחברתי בנושאים של דיור ואי-שוויון בשכונת הקטמונים בירושלים. את הגיליון חותמים שלושה טקסטים נוספים אשר אינם קשורים לנושא הגיליון: הראשון הוא ראיון שקיים ג'ונתן רותרפורד עם הסוציולוג הגרמני אולריך בק. עיקרי עבודתו של בק מוצגים בהקדמתו של סשה וייטמן. בק מציג אבחנה חשובה בין מה שהוא מכנה "המודרנה הראשונה" ל"מודרנה השנייה", ומסביר מדוע מושגים שנולדו בתוך המודרנה הראשונה הופכים כיום להיות "זומביים", קטגוריות חסרות תוכן תיאורטי ואמפירי. נתן שניידר סוקר את הספר כולנו יהודים גרמנים, כמנוף לדיון במעמדה של התיאוריה הביקורתית כיום. עמדתו מתיישבת היטב עם טענותיו של אולריך בק המוצגות בראיון עמו. חיים חזן משתמש בשלושה טקסטים שהתפרסמו בשנה האחרונה על ש"ס ועל ידי ש"ס כדי לדון באריה דרעי כטיפוס סימבולי, המאפשר נקודת מבט מפרקת על ההווה הישראלית בכללותה.

* * *

מונח לפניכם הגיליון הראשון בעריכתי של תיאוריה וביקורת. כתב העת, כמפעל ביקורתי ייחודי בנוף הישראלי, יצא לפועל בעיקר בשל חזונו ועקשנותו של ד"ר עדי אופיר, ובתמיכתה של קבוצה קטנה של אנשים שאופיר העמיד כמערכת בתחילת העשור הקודם. במשך כעשר שנים של פעילות הצליח כתב העת לגבש לו עמדה מוצקה בדיון הציבורי בישראל (ואף

מחוצה לה), ולהנכיח בו את השפה הביקורתית. כמי שמחויב לפרויקט אינטלקטואלי זה, אני שמח להתליף את אופיר בתפקידו. בהזדמנות זו, ברצוני להודות ליו"ר מועצת המערכת וראש מכון ון ליר בירושלים, ד"ר שמשון צלניקר, אשר הפקיד בידי, יחד עם חברי מועצת המערכת, את מלאכת העריכה.